

HAL
open science

Mil fugitius jueus del nazisme detinguts en el Pirineu, província de Girona, 1939-1945. Primeres aproximacions

Martine Berthelot

► To cite this version:

Martine Berthelot. Mil fugitius jueus del nazisme detinguts en el Pirineu, província de Girona, 1939-1945. Primeres aproximacions. Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics, 2019, 14, 10.2436/20.1006.01.60 . hal-02434569

HAL Id: hal-02434569

<https://univ-perp.hal.science/hal-02434569>

Submitted on 10 Jan 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Mil fugitius jueus del nazisme detinguts en el Pirineu, província de Girona, 1939-1945. Primeres aproximacions*

Martine BERTHELOT

Universitat de Perpinyà

Rebut: 21.04.2018 — Acceptat: 27.09.2018

Resum. Es proposen aquí els primers resultats d'una investigació centrada en la zona geogràfica i administrativa de la província de Girona. Concerneix els jueus entrats il·lícitament en el territori espanyol, interceptats per la Guàrdia Civil i detinguts a Figueres i a Girona. Cada cas d'intercepció i de detenció (persones individuals, parelles, famílies o grups) va ser objecte de fitxes policiaques i documents administratius reagrupats ulteriorment en dossiers específics. Aquests, els anomenats «Expedients de frontera» del Govern Civil de la Província de Girona —que es troben a l'Arxiu Històric de Girona—, són la base de les dades i els resultats exposats en aquestes pàgines. Ens limitarem a presentar les dades brutes o reinterpretades dels expedients que hem estudiat fins ara. La primera part serà una exposició contextual i circumstancial de la fugida i el pas pel Pirineu. La segona plantejarà el marc legal del seu arrest, el dispositiu

Correspondència: Martine Berthelot. IFCT-CRESEM. Université de Perpignan Via Domitia. 52 av. Paul Alduy. FR-66860 Perpignan. EU. Tel: 00 33 468 66 22 10. A/e: berthelo@univ-perp.fr.

* La primera part d'aquest text (fins a l'apartat 4) va ser presentada en el marc del V Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Llengua Catalana, Barcelona i Palerm, 23-27 de novembre del 2015, amb el títol «Fugitius jueus del nazisme detinguts en el Pirineu de la Catalunya oriental: primeres aproximacions estadístiques». L'apartat 5 («Uns quants casos particulars») va ser presentat amb el títol «Històries amb nom: comarques de Girona, pas i refugi de jueus europeus», en el marc del cicle de conferències «Pirineus, frontera i refugi», organitzat per l'Institut d'Estudis Nahmànides i la Càtedra Ferrater Mora (11 de febrer de 2016).

espanyol d'acolliment i el procés administratiu que permetia trobar una sortida favorable. Després, presentarem unes estadístiques sobre llocs, dates, origen i perfil sociològic dels detinguts. I finalment s'evocaran diversos casos personals significatius.

Paraules clau: jueus, frontera francoespanyola, franquisme, clandestins, documentació, detenció, presó

A thousand Jews fleeing the Nazi regime arrested in the Pyrenees, Girona province, 1939–1945. Initial findings

Abstract. This paper contains the first results of research that focuses on the geographical and administrative area of the province of Girona. It concerns the Jews who entered Spanish territory illegally and were subsequently intercepted by the Civil Guard and detained in Figueres and Girona. Each case of interception and arrest (be it of individuals, couples, families or groups) was recorded in police and administrative documents which were later placed together in specific dossiers referred to as the 'border files' of the Civil Authority of the Province of Girona. Now kept in the Historical Archive of Girona, the dossiers in question are the source of the data and results set out in this paper, which merely consist of raw or reinterpreted data from the files we have studied so far. The first part of the paper contextualizes and describes the circumstances of fugitives' flight and passage through the Pyrenees. The second part looks at the legal framework corresponding to their arrest, Spanish reception arrangements, and the administrative process that made a positive outcome possible. We then present some statistics regarding places, dates, and the detainees' countries of origin and sociological profile, before looking at details of certain individual cases.

Keywords: Jews, border between France and Spain, Franco regime, illegal aliens, documentation, arrest, prison

1. Introducció

Com bé se sap, des del final de la Guerra Civil espanyola i durant tota la Segona Guerra Mundial, el Pirineu va ser el teatre de passos incessants dels qui havien de fugir bé del nazisme al nord de la frontera, bé del franquisme al sud.¹ Així fou com creuaren la serralada milers de fugitius de tota condició i

1. A França, el pas clandestí de la frontera francoespanyola pels fugitius del nazisme durant els anys 1939-1945 ha estat objecte de diversos estudis i publicacions, a més dels

nacionalitat: vençuts i exiliats catalans i espanyols i fugitius o combatents del nazisme (jueus, però també gent d'esquerres, intel·lectuals, espies, resistents, soldats i oficials dels exèrcits aliats, desertors, etc.), a més dels habituals contrabandistes, estraperlistes i delinqüents de tota mena a l'aguait de les oportunitats que es poguessin presentar a l'esquena dels fugitius i que mai no falten en aquestes ocasions.

Per als jueus europeus, que, després de la invasió de tot França per l'exèrcit alemany l'11 de novembre de 1942, no tenien cap possibilitat de quedar-se fora de perill en aquell país ni tan sols d'escapar-se'n, l'única possibilitat era de passar clandestinament per Espanya i poder guanyar Portugal i embarcar-se cap a les Amèriques o altres llocs d'acolliment d'ultramar.²

Proposem aquí els primers resultats d'una investigació centrada en la zona geogràfica i administrativa de la província de Girona. Concerneix els jueus entrats il·lícitament en el territori espanyol, interceptats per la Guàrdia Civil i detinguts a Figueres i a Girona. Cada cas d'intercepció i de detenció (persones individuals, parelles, famílies o grups) va ser objecte de fitxes policiaques i de documents administratius reagrupats ulteriorment en dossiers específics. Aquests, els anomenats «Expedients de frontera» del Govern Civil de la província de Girona —que es troben a l'Arxiu Històric de Girona—,³ són la base de les dades i dels resultats exposats en aquestes pàgines.⁴

nombrosos testimoniatges personals i autobiografies: citem els importants treballs de la historiadora tolosenca Emilienne Eychenne, completats pels de Robert Belot, ambdós basats en molts testimoniatges d'experiències viscudes: EYCHENNE, *Les Pyrénées de la liberté* i *Les portes de la liberté*; BELOT, *Aux frontières de la liberté* (les parts III, IV i V se centren en la situació dels detinguts francesos a Espanya). Pel que fa a la regió transfronterera del Pirineu oriental, el tema s'ha anat enriquint amb innumbrables documents d'època (oficials i de premsa) recollits i tractats per LARRIEU en *Vichy, l'occupation nazie*, tot i que la qüestió dels jueus s'hi esmenta de manera marginal.

2. Pel costat espanyol, la qüestió ha estat examinada per l'historiador Josep CALVET, que es va centrar primer en l'Empordà: *Des de l'Alt Empordà a la llibertat*; després, en la província de Lleida: *Les muntanyes de la llibertat*; més recentment, ha tractat el cas dels jueus: *Huyendo del Holocausto*. Respecte als jueus establerts a Barcelona, vegeu testimoniatges de membres de la comunitat jueva en BERTHELOT, *Memorias judías*.

3. Arxiu Històric de Girona, Govern Civil de Girona, Expedients de frontera; més endavant, en les notes: AHG/GCG/EF.

4. Altres arxius locals recullen peces complementàries dels dossiers dels detinguts, com per exemple l'Arxiu Comarcal de Figueres, que aplega els documents relatius a l'empresonament dels detinguts; l'Arxiu de la Diputació de Girona o l'Arxiu de l'Hospici de Girona, on hi ha documents relatius als nens i menors d'edat, fills dels fugitius.

L'objectiu global de la nostra investigació és, no cal dir-ho, descobrir una altra part de la història alhora jueva, catalana i espanyola d'aquella trasbalsada època, tot completant els estudis de Josep Calvet i de Rosa Sala Rose.⁵ Però, més en particular i d'una manera original, l'objectiu que ens fixem a més llarg termini és el de poder establir una llista que sigui com més exhaustiva possible dels jueus detinguts en la província de Girona. Al nostre parer, encara no s'ha establert cap llista que recollís els noms d'aquelles persones. Les llistes de noms són una antiga tradició en la història jueva: formen part d'allò que els historiadors moderns anomenen la *pratique mémorielle* de la desgràcia i dels martiròlegs: noms fixats per sempre, noms repetits incansablement al llarg de les generacions, gravats en uns llibres especials (*Memorbuchers*) o en la pedra, recordats a data fixa cada any en llargues lletanies. La gran majoria dels jueus d'aquest estudi van conèixer un destí més sortós. Però les condicions espantoses de la seva fugida de les tenalles nazis a Europa i a França, i de llurs tribulacions a través del Pirineu, donaven aleshores un marc tràgic a les seves situacions: famílies dislocades, parelles separades, nens sovint separats també dels pares o de les mares, membres perduts de vista, persones que emmalalteixen greument, persones mortes... Per totes aquestes raons, ens ha semblat important de treure de l'anonimat els noms d'aquesta gent i salvaguardar la memòria d'una època tràgica i dura.

Per cert, en aquest article no es donarà la llista dels 1 000 noms que ja tenim localitzats, tractats i repertoriats, i que representen només una part del conjunt encara per descobrir.⁶ Ens limitarem a lliurar les dades brutes o reinterpretades dels expedients que hem examinat fins ara. La primera part serà una exposició contextual i circumstancial de la fugida i el pas pel Pirineu. La segona plantejarà el marc legal del seu arrest, el dispositiu espanyol d'acolliment i el procés administratiu que permetia trobar una sortida favorable. Després presentarem unes estadístiques sobre llocs, dates i perfils dels detinguts. I finalment s'evocaran casos personals significatius.

5. SALA, *La penúltima frontera*.

6. El resultat d'aquesta primera feina d'aplegament de 1 000 noms ha estat objecte d'un tractament especial, i en particular se n'ha establert una llista alfabètica per a ser consultada de manera interactiva al Museu d'Història dels Jueus de Girona. La presentació oficial es va fer el 18 d'octubre de 2015 en el marc de la inauguració de l'exposició «Fugint de l'Holocaust. Catalunya i els refugiats jueus de la Segona Guerra Mundial».

Aspectes metodològics

És una autèntica mina d'informacions de primera mà el que proporcionen els Expedients de frontera del Govern Civil de Girona, informacions que hem trobat investigant sobre els detinguts jueus per a la llista que ens proposem de fer, primer localitzant els expedients que els concerneixen i després buidant-los i examinant-los. Com ja s'ha dit, altres arxius catalans contenen dades sobre els fugitius de la Segona Guerra Mundial interceptats a la frontera.⁷

En el marc reduït del present article no s'han pogut tractar assumptes com les detencions massives, les cartes enviades o rebudes pels internats, algunes de punyents de famílies separades, membres perduts. Ens hem limitat a donar els primers resultats de la recerca que ha permès establir una llista de més de mil noms.⁸ Xifra, per cert, provisional i que creixerà a mesura que avançarem en el buidatge dels arxius, ja que, tard o d'hora, el propòsit de la investigació és aconseguir establir una llista que sigui com més completa i fiable possible, per tal que sigui de màxima utilitat.

Investigar a partir de l'onomàstica comporta enfrontar-se a determinats problemes metodològics, i més encara quan es tracta d'onomàstica jueva. Els noms habitualment coneguts com a «jueus» (noms hebraics com Cohen i Levy, o amb consonància alemanya i polonesa per als asquenazites, o espanyola i fins i tot àrab per als sefardites) no ho són tot. Molts jueus tenen noms perfectament «banalitzats», adoptats de fa temps o generacions:⁹ a França, per exemple, no es compten els Bernard, Martin, Picard, Dupuis, Durand, Dupont, Blanc, Noir, etc. Per tant, no n'hi ha prou amb el cognom —o patrònim— per a determinar la identitat jueva, ni de bon tros.

En la nostra investigació hem establert dues categories de dades per a poder determinar si es podia tractar de noms de persones jueves.¹⁰ La primera

7. Vegeu *supra*, nota 4.

8. A l'hora de tancar aquest article, la llista s'ha allargat, ja que tenim 1 250 noms.

9. Els canvis de noms, per als jueus, són una constant en la història, amb l'objectiu d'una millor integració o fins i tot d'una assimilació total. Els mitjans són diversos: adopció d'un nom totalment diferent del nom d'origen; o, més sovint, variants entorn del nom d'origen: traducció, truncament, homofonia, adaptació ortogràfica, etc.

10. Ens hem basat regularment, entre d'altres, en el diccionari de genealogia de Claude Geudevert, disponible en el web de GenAmi de l'Association belge de la généalogie juive. Aquest diccionari no és complet, ja que, segons l'autor, concerneix només els jueus que han passat per Bèlgica; tot i així, hi consten milers de referències.

categoria amb unes *dades irrefutables*: d'una banda, quan la mateixa persona arrestada assenyala a la policia que és «judía», «judío» o «israelita»; i, d'altra banda, quan consta en el dossier una carta de Samuel Sequerra, del Joint, demanant l'alliberament de la persona i assegurant que se'n farà càrrec. En la segona categoria, apleguem diferents *criteris d'identificació* que, més o menys reunits, fan pressuposar que la persona és jueva i, doncs, que pot constar en la llista. Aquests criteris són: l'onomàstica (nom i cognom de l'interessat; nom del pare; nom i cognom i de la mare); la nacionalitat («palestinià», «apàtrida», «sin nacionalidad»); la professió (activitats del comerç, àmbit tèxtil, medicina, química, enginyer, lapidari/joier/diamantista, artista); les cartes de fiança per part d'empreses o particulars jueus a Barcelona o Madrid. Aquests casos —quasi «ideals»— no són els més nombrosos, ja que sovintegen les dades amb llacunes.

D'altra banda, hi ha els noms problemàtics, com els polonesos (i per ignorància nostra: com determinar que un nom polonès sigui d'un jueu? Hi ha noms polonesos «típicament» jueus?). També, hi ha els noms falsejats o «inventats» pels indocumentats, atès que molts fugitius destruïen els seus documents d'identitat i declaraven una nova identitat (nom, cognom, noms dels pares, edat, professió), així com una nacionalitat fictícia (canadenca, nord-americana, britànica). Aquests casos són impossibles de detectar o de verificar, excepte eventualment quan apareixen elements discordants (quan mencionen una nacionalitat nord-americana, però els noms dels pares i mares són ben francesos). Aquests casos queden apartats de la llista. Igualment s'ha de tenir en compte un problema típic dels arxius espanyols: la castellanització o, fins i tot, deformació dels noms de pila dels estrangers.¹¹ Finalment, com molts investigadors de documents de primera mà, ens hem trobat amb els habituals antropònims i topònims estrangers mal ortografiats o ortografiats de diverses maneres; amb documents manuscrits indesxifrables; amb còpies de documents il·legibles; amb documentació incompleta; amb peces de dossiers barrejades, etc. En una paraula, tot aquest conjunt d'obstacles que impedeixen determinar d'una manera objectiva qui és jueu o qui no ho és ha limitat la quantitat de noms integrats en la llista. De la mateixa manera, no és impossible que hi hagi algunes errades nostres. Estudis ulteriors d'altres investigadors potser hi aportaran un aclariment.

11. Problema que ja vam evocar en una altra investigació. Vegeu «Estudi de la conversió dels jueus al catolicisme (Barcelona, 1846-1947)».

2. Context històric i geogràfic

2.1. Context polític i fronterer

La primera gran fugida dels jueus d'Europa cap als països no-bel·ligerants i la zona lliure del sud de França començà amb l'ocupació per l'exèrcit alemany del nord de França el juny de 1940. Les condicions de pas de la frontera francoespanyola per als jueus van ser frenades a partir de l'octubre del 40 per un decret que atorgava tots els poders als prefectes francesos per a assignar una residència forçada als jueus estrangers. Això ja era cosa feta en el departament dels Pirineus Orientals des del juliol, atès que foren reagrupats en el camp de concentració de Sant Cebrià. La pressió sobre els jueus de França s'accelerà encara més amb la creació, el 29 de març del 1941, del comissariat general de les qüestions jueves, que s'encarregava d'aplicar la política discriminatòria del règim de Vichy. Un any i mig més tard, arran de la invasió de la «França lliure»¹² duta a terme per l'exèrcit alemany, el dia 11 de novembre de 1942, milers de jueus —que s'havien pogut establir a la zona meridional per tal d'evitar la presència i la persecució nazi al nord—¹³ van haver de fugir del país gal pel Pirineu. Aquella va ser la segona gran fugida dels jueus, en aquest cas cap a Espanya, lloc trampolí cap als països d'ultramar. En aquella època, per a poder sortir de França calia tenir múltiples documents en regla,¹⁴ tot i les traves imprevistes que no faltaven mai, sobretot després de l'enduriment de les lleis antijueves a partir de l'estiu del 1942, com ara la prohibició de sojornar en el departament dels Pirineus Orientals per a aquells que haguessin estat sorpresos quan intentaven passar la frontera, o pitjor, la detenció, el jutjament en el tribunal correccional de Ceret o de Perpinyà i multes o penes d'emprisonament.¹⁵

A la tardor de 1940, segons Jean Larrieu, la frontera dels Pirineus Orientals era vigilada per 60 gendarmes i 180 guàrdies mòbils pel costat francès i

12. Més o menys, la meitat sud de França, excepte el litoral atlàntic.

13. Vegeu, entre d'altres: KASPI, *Les Juifs pendant l'Occupation*, i KLARSFELD, *Le calendrier de la persécution des Juifs en France*.

14. Per a poder passar la duana francesa, calia com a mínim el passaport en regla, el visat de sortida de França estès per l'Administració de Vichy i, a més, un salconduit per als jueus no francesos (que els permetia circular per França), i, segons el cas, el visat d'entrada a Espanya.

15. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 113.

per 200 guàrdies civils i d'assalt pel costat espanyol.¹⁶ Amb l'estructuració de la Resistència, es desenvoluparen els passos clandestins cap a Espanya de francesos que volien reunir-se amb les Forces Franceses Lliures o amb l'exèrcit britànic per lluitar contra els feixistes. Els jueus de la primera fugida també intentaven passar o passaven clandestinament. Els prefectes francesos ordenaren de presentar al tribunal, empresonar i multar tots aquells qui fossin agafats intentant traspasar la frontera. També perseguien qui els ajudava a passar. Aplicant la llei, el tribunal correccional de Ceret va condemnar joves francesos que pretenien arribar a la Gran Bretanya així com jueus procedents de la zona ocupada per «tentative de passage clandestin de la frontière» amb una pena que generalment era d'un mes de presó i 100 francs de multa.¹⁷ Amb l'ocupació de tot França, el novembre del 1942, les autoritats militars alemanyes van militaritzar tota la frontera francoespanyola i van establir una política ferotge, especialment en contra dels jueus que fossin interceptats. Enfront de l'allau de refugiats jueus que es concentraven a Banyuls de la Marenda en espera de poder passar a Espanya per mar o per la muntanya, o fins i tot de poder embarcar-se des de Portvendres cap a Mèxic, feren publicar, el 14 de desembre de 1942, un decret que els prohibia sojornar en els pobles costaners d'una zona que anava des de l'estany de Salses fins a la frontera.¹⁸ I un decret ministerial del 18 de febrer de 1943 fixà els límits d'una «zona reservada» al llarg de tota la frontera francoespanyola, amb prohibició d'accés per a tots aquells qui no hi vivien.¹⁹ Els jueus agafats mentre intentaven passar la frontera eren internats en el camp de concentració de Ribesaltes, esdevingut «Centre nacional de reagrupació dels Israelites de la zona no ocupada» a partir de l'11 d'agost de 1942, i des d'on eren enviats al camp de Drancy, etapa prèvia abans d'acabar en els camps de la mort d'Alemanya o de Polònia.²⁰

Pel cantó espanyol, la frontera ja venia molt vigilada des de la victòria franquista.²¹ Com a agreujant suplementari, va ser episòdicament tancada, bé per

16. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 55.

17. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 80-84, 87, 89.

18. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 150.

19. BELOT, *Aux frontières de la liberté*, p. 79.

20. De l'11 d'agost al 5 d'octubre de 1942, deu combois de jueus van sortir de Ribesaltes cap al camp homòleg de Drancy, situat al nord de França (LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 113). Sobre la concentració dels jueus al camp de Ribesaltes, vegeu l'estudi de BOITEL, *Le camp de Rivesaltes 1941-1942*.

21. CALVET, *Des de l'Alt Empordà*, p. 155-156.

les autoritats alemanyes al nord, bé per les franquistes al sud. Per tant, era una situació altament difícil i arriscada la que es presentava per a tots aquells qui volien refugiar-se a Espanya. Tot i així, milers de jueus van intentar traspasar clandestinament la frontera pirinenca.

2.2. Context geogràfic

A la província de Girona hi havia quinze rutes de pas més transitades, la majoria pels colls de muntanya, i un centenar de llocs per on es podia passar.²² Tot i passar per la part més baixa de l'Albera, travessar la serralada pirinenca era una experiència atzarosa, penosa i perillosa. Ja físicament, a causa de l'orografia i de les condicions climàtiques (per exemple, la tramuntana a llevant i el fred, la boira o la neu en la part més occidental). Però també perquè no coneixien les rutes a seguir, i la muntanya és altament traïdora. Els qui no podien aprofitar-se de l'ajuda de les molt ben organitzades xarxes jueves de guies (que actuaven des de Niça, Marsella o Tolosa cap a Barcelona)²³ s'havien d'espavilar sols, com i per on podien, i eventualment trobaven ajuda local. Un cop arribats a Perpinyà, a Banyuls de la Marenda o als pobles del Vallespir (Cerret, els Banys i Palaldà, Sant Llorenç de Cerdans, Costoja, Prats de Molló) o de la Cerdanya, on nombrosos guies locals —improvisats o experimentats— esperaven els candidats a l'exili, no eren poques les dificultats. Començant per lliurar la seva sort en mans d'uns desconeguts que fossin prou fiables per a conduir-los fins a la línia fronterera o ben entrats en territori espanyol.²⁴ No es compten, ni probablement se saben, tots els casos de fugitius caiguts en mans de guies delinqüents que patiren llurs exaccions, robatoris, atracaments,

22. CALVET, *Les muntanyes de la llibertat*, p. 27. S'hi indiquen en els mapes 2 i 5: Portbou, Coll de Banyuls (395 m), Requesens, la Jonquera, Maçanet de Cabrenys, Sant Aniol, Hostal de la Muga, Coll d'Ares i Rocabruna, Espinavell, Núria, Collada de Toses, Llivia, la Tor de Querol, Meranges.

23. En el cas de ser conduïts pels guies antifeixistes de la Resistència, el trajecte més llarg, però sovint més segur, els deixava, ja ben entrats a Espanya, en mans de guies locals que els portaven fins a Barcelona.

24. Hi havia desenes de xarxes locals de resistents, les principals a Ocejja, Prats de Molló, Cerret i Banyuls de la Marenda.

abandons en plena muntanya i en ple hivern, fins i tot violències o assassinats.²⁵

A més a més, per a unes persones, com els jueus, acostumades a viure en grans ciutats, recórrer durant hores i hores els incerts camins de muntanya bosc endins, sovint a hores fosques o en ple hivern, i a l'atzar, era una experiència brutal, esgotadora i, cal dir-ho, inhumana per a la gent gran, els nens, les dones embarassades o les persones malaltes o de salut fràgil. Quantes persones s'hi van perdre? Quantes hi van deixar la vida? Altres problemes també jalonaven l'odissea, com la possibilitat de ser denunciats a causa de la seva estrangeria massa visible, lliurats als alemanys i enviats al camp de Ribesaltes, aleshores porta d'entrada cap als camps d'extermini.

2.3. *Xarxes d'evasió transfronterera*

Pel costat francès, les xarxes «polítiques» d'evasió dels fugitius i dels combatents a l'estranger s'organitzaren a partir de la tardor del 1940: a Perpinyà en diversos bars i hotels del centre de la ciutat; també des de Canet, Argelers, Elna; des de l'hotel Canals de Banyuls de la Marenda; i entre Cervera i Portbou, a Ceret, a les Illes... Pel costat del coll d'Ares també s'activaren xarxes d'evasió; per Prada i el massís del Canigó, en direcció a Prats de Molló. Més lluny, a la Cerdanya, Oceja, etc. L'any 1942, les xarxes d'evasió eren actives al llarg de tota la frontera dels Pirineus Orientals, o sigui des del litoral fins a la Guingueta d'Ix (Bourg-Madame).²⁶

Al costat de les xarxes «oficials» i desinteressades, ja siguin polítiques, de la Resistència, jueves o catòliques, el recurs a guies locals de muntanya fou cada cop més habitual, amb preus que podien ser força elevats: fins a 3 000 francs²⁷ per persona a Argelers, o 2 500 a la Guingueta d'Ix, i amb el risc de caure en mans de delinqüents perillosos.²⁸ En ambdós vessants de la frontera es proporcionaven, o millor dit, es venien falsos passaports i falsa documentació. Al

25. N'hi ha molts testimoniatges detallats al llarg de les obres d'Eychenne i de Belot.

26. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 59-156.

27. 3 000 francs representaven dos mesos de sou.

28. Una xarxa més o menys familiar, ubicada a Argelers de la Marenda, cobrava 7 000 francs pel pas de la frontera de grups de 5 persones, i fins a 40 000 francs fins a Barcelona. Passaven jueus i alts polítics estrangers, sobretot polonesos. Per una o dues persones cobraven de 3 000 a 4 000 francs.

sud, el desembre de 1940 cobraven 500 pessetes per passaport,²⁹ però el preu era molt més elevat dos anys més tard.

3. Intercepció i condicions administratives de l'arrest³⁰

3.1. *Problema de la documentació*

Un cop superada la primera dificultat, que consistia a arribar a la proximitat de la frontera, respectant els cinc quilòmetres de la «zona prohibida» a què els jueus tenien vedada l'entrada, el segon problema —no pas petit— era el de la documentació, ja que de tenir-la o de no tenir-la depenia la continuació del camí cap a la llibertat. De fet, el problema dels fugitius era doble: d'un costat, poder sortir del territori francès i, de l'altre, poder entrar a Espanya, i en ambdós casos calia tenir la documentació adequada, atès que, segons si portaven papers o no, eren considerats refugiats legals o «il·legals», a més de ser «clandestins» per haver traspasat la frontera fora dels quatre passos duaners regulars.³¹ Quan els jueus encara podien sortir de la França lliure, abans de l'11 de novembre de 1942, la policia francesa els demanava només el passaport en regla, el visat de sortida de l'Administració de Vichy i un salconduit per als estrangers. Però, amb la invasió nazi de tot França, se'ls va senzillament prohibir de sortir del país. D'aquí les innombrables fugides clandestines cap a Espanya. L'estat franquista els exigia molts documents: passaport en regla, visat d'entrada, visat de trànsit (o salconduit), visat de sortida d'Espanya, visat d'entrada a Portugal, bitllet de vaixell, en alguna època un salconduit per a circular per territori portuguès, i finalment visat d'entrada en el país escollit, a més de l'afidàvit que els Estats Units van arribar a exigir. Molts refugiats clandestins no tenien, és clar, tots aquests documents, raó per la qual si la Guàrdia Civil els interceptava, eren enviats a la presó de Figueres o en resi-

29. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 90-95.

30. Les condicions que descriurem aquí, basant-nos en les dades extretes dels Expedients de frontera de la província de Girona, són, si fa no fa, les mateixes que les descrites per CALVET en *Les muntanyes de la llibertat*, per a la província de Lleida, i en «Des de l'Alt Empordà a la llibertat», p. 151-185

31. Pel costat francès, els quatre passos habilitats per les autoritats franceses eren: Cervera de la Marenda, el Pertús, el coll d'Ares i la Guingueta d'Ix; a la província de Girona, els passos duaners eren: Portbou, el Pertús i Puigcerdà.

dència forçada (en hotels o en balnearis de la comarca), i aleshores començava el procés per sortir-ne i aconseguir abandonar Espanya.

3.2. *Condicions de l'arrest*

No se sap el nombre, probablement alt, de jueus que van passar clandestinament la frontera sense ser inquietats per les autoritats alemanyes, franceses o espanyoles i que van poder continuar el seu viatge cap a la destinació final. Tampoc se sap el nombre d'interceptats per la Guàrdia Civil i expulsats a l'acte o lliurats a la gendarmeria francesa; els expulsats ben sovint provaven de passar a Espanya una mica més lluny i una mica més tard. En canvi, foren uns quants milers els fugitius interceptats i empresonats, precisament aquells que són objecte d'aquest estudi.

En la majoria dels casos, els fugitius delatats per la seva presència inhabitual enmig del camp i per la seva estrangeria eren interceptats pels camins o pel bosc; també en els autocars, en els trens, en les parades i estacions arran dels nombrosos controls d'identitat i de documentació que s'hi feien. Molts d'ells, sobretot els homes que fugien sols, anaven totalment indocumentats, ja que en un moment determinat se'ls aconsellà de destruir tota la seva documentació i donar una falsa identitat i una falsa nacionalitat, estratagema que tenia els seus límits, atès que a l'hora de sol·licitar ajuda a un consolat acabaven declarant la seva autèntica identitat. En altres casos, els fugitius sortosos d'haver-se pogut escapar del perill d'arrest a França, un cop se sabien en el territori espanyol, es rendien espontàniament i amb tota confiança a les autoritats duaneres espanyoles per tal d'obtenir el visat d'entrada. Ara bé, si els faltava algun dels documents exigits a Espanya, eren considerats il·legals i anaven a compartir la sort dels altres detinguts indocumentats. Tres altres criteris determinaven la detenció: els homes en edat militar (de 18 a 40 anys), raó per la qual molts joves indocumentats afirmaven tenir 17 anys o es feien passar per «inútils»; els fitxats (ja expulsats una vegada, comunistes, aliats...); finalment, els qui portaven diners, joies o objectes de valor, que eren sotmesos al Juez de Delitos Monetarios a Madrid.

3.3. *Procés administratiu. Dispositiu d'internament. Ajudes*

Contràriament a altres detinguts, els jueus eren objecte d'una detenció administrativa vigilada que durava el temps d'aconseguir els documents que els

permetessin sortir del país. Tant per als interessats com per a les autoritats espanyoles, com més ràpid millor, ja que Espanya, empobrida per la seva Guerra Civil, no podia fer front materialment a l'allau de refugiats de la Segona Guerra Mundial, tot i que es mostrés molt vigilant i primmirada a l'hora de deixar-los passar pel seu territori. Des de la detenció dels fugitius il·legals fins al seu alliberament total, el procés era gairebé sempre el mateix, però la durada podia variar de poques setmanes a uns quants mesos. Un cop interceptats, generalment per una parella de la Guàrdia Civil que els duia als cossos de guàrdia o a les comandàncies locals, els il·legals eren requisats, interrogats, fixats i enviats a Figueres, on eren empresonats³² o forçats a residir en determinats hotels. Allà, el director de la presó i/o la policia contactaven amb el governador civil de la província de Girona, que es feia càrrec de la sort dels interessats i iniciava els contactes amb els consolats. Eventualment, hi havia intercanvis de notes amb la Direcció General de Seguretat de Madrid. La cosa es complicava quan els eren requisats diners i objectes de valor, ja que els tràmits amb Madrid s'allargaven i frenaven la possibilitat d'anar-se'n d'Espanya, i sense diners no podien anar gaire lluny. Inversament, la situació es podia alleugerir i accelerar quan es tractava de persones «de categoria»: noms famosos de la política, la intel·lectualitat, els negocis, etc.

Mentrestant, en el cas de detenció de parelles o de famílies senceres, es repartien els membres: les dones amb fills menors d'edat i la gent gran anaven a residència forçosa vigilada (en hotels, pensions o en balnearis com el de Caldes de Malavella); els menors d'edat sols eren acollits a l'Hospici Provincial de Girona; els malalts, en els hospitals o recollits per la Creu Roja Internacional (CRI). Un cop autoritzats a traslladar-se a Barcelona o a Madrid per recupear els documents necessaris, se'ls atribuïa una nova residència forçosa³³ (en general un hotel) amb l'obligació de presentar-se a la Jefatura Superior de Policia.³⁴ Les sol·licituds de reagrupament de membres dispersats se solien atendre,³⁵ menys en el cas dels homes «útils», que eren internats a Miranda de

32. Les dones eren internades en una presó cel·lular de Figueres acabada de construir. Els homes destinats a anar al camp de Miranda de Ebro eren prèviament reclutats a Figueres en el «camp de concentració» provisional del carrer del Progrés (o «camp d'evacuació de presoners i presentats», anomenat «la Carbonera» per tal com era un antic dipòsit de carbó).

33. Calvet dona la llista d'hotels i cases particulars de Barcelona on s'allotjaren jueus a càrrec del JOINT a *Huyendo del Holocausto*, p. 369-375.

34. Situada a la via Laietana, en el cas de Barcelona.

35. En aquest sentit, hi ha nombroses cartes manuscrites en els arxius, algunes de pinyents.

Ebro, on esperaven la seva documentació; però en aquest cas l'espera podia ser de molts mesos, i fins d'anys.

Per accelerar el procés d'alliberament, diverses institucions desenvolupaven una tasca activa d'ajuda als refugiats, com els consolats proveïdors de passaports, la Creu Roja Internacional (CRI) i la Creu Roja polonesa o l'American Jewish Joint Distribution Committee (Joint).³⁶ L'Estat franquista havia prohibit l'entrada a Espanya dels homes en edat militar que procedissin de països belligerants, i per això molts recorrien als metges, que estenien certificats d'«inutilitat» i així els salvaven d'anar a Miranda de Ebro, ja que si podien servir per a l'Èxercit se'ls aplicava la detenció militar.³⁷ Els jueus autòctons, principalment els de Barcelona,³⁸ també ajudaven, bé albergant o proporcionant ajuda material als refugiats en espera dels seus passaports, bé avalant els qui ho demanaven. Altres autòctons espanyols o catalans també ajudaven en la mesura del possible.

4. Resultats estadístics

Les estadístiques proposades a continuació no tenen un altre objectiu sinó el de donar alguna idea de les xifres globals; disten molt de ser definitives, atès que encara queden molts expedients per buidar. Les hem establertes a partir dels 1 000 primers noms recollits i, la majoria, en els sis mesos que van seguir el dia 11 de novembre de 1942, com a fragment cronològic que hem estudiat principalment fins ara. Per tant, la llista s'allargarà en la mesura de les futures indagacions, i les estadístiques canviaran, ja que els fluxos migratoris entre 1939 i 1945 depenen de molts factors, i per tant evolucionen constantment. D'altra banda, aquestes estadístiques resulten de les dades recollides en els expedients: ara bé, no tots els expedients són idèntics ni contenen els mateixos documents (de la Guàrdia Civil, del Govern Civil, de les presons, dels metges, etc.). Algunes dades manquen sovint: per tant, els nostres càlculs no es fan so-

36. El Joint era una entitat judeoamericana d'ajuda internacional als jueus durant la Segona Guerra Mundial, especialment a Europa. El delegat a Barcelona era el jueu portuguès Samuel Sequerra, que creà un centre de socors al Gran Hotel Bristol. El Joint aportava ajuda administrativa i diplomàtica, material i econòmica als jueus detinguts a Espanya. Per a més informacions, vegeu CALVET, *Huyendo del Holocausto*, cap. 12, p. 245-264.

37. SALA, *La penúltima frontera*, p. 29.

38. Vegeu *infra*, l'apartat 5.3, «Espavilar-se sols».

a la part oriental —les Alberes—, més baixa i, doncs, de més fàcil accés, la gent era interceptada més a prop de la frontera. Passava per aquests llocs la gent que venia de Marsella, via Perpinyà i Banyuls de la Marenda: ben sovint eren famílies amb nens i persones grans. Com que era més fàcil d'accedir-hi, aquesta zona era més transitada i, per tant, més vigilada.

4.2. Països de procedència³⁹ (base: 760 unitats fiables)

La majoria dels detinguts provenien de Polònia (31 %), de França, o tenien la nacionalitat francesa (26,5 %), als quals s'afegeix un 4 % del Marroc i d'Algèria (súbdits francesos).⁴⁰ Un 11,2 % eren holandesos. Molts dels jueus d'origen polonès, arribats a principis de segle xx a França, ja tenien la nacionalitat francesa.

Si es consideren les zones geogràfiques o geopolítiques, observem les províncies següents:

43,7 %: França, Bèlgica, Holanda
34,6 %: Polònia, Rússia, Lituània, Letònia
9,5 %: Alemanya, Àustria, Itàlia
2,5 %: Txecoslovàquia, Hongria, Iugoslàvia, Romaniaa
2,5 %: Turquia, Grècia
2,5 %: Gran Bretanya

El percentatge de la Gran Bretanya sembla dubtós, ja que molts pretenien ser anglesos, canadencs o nord-americans per poder obtenir passaports britànics o americans.⁴¹ Respecte als altres països, els percentatges (no reproduïts

39. Es difícil parlar aquí de «nacionalitat», raó per la qual parlem de procedència, ja que, arran de la Llei de ciutadania del Reich, del 25 de novembre de 1941, els jueus alemanys que es trobaven a l'estranger perdien la nacionalitat alemanya i eren declarats apàtrides. Més tard s'aplicà el mateix tracte als súbdits dels països envaïts per l'exèrcit nazi. Tot i això, alguns dels detinguts es declaraven alemanys o el que fos.

40. El 3 d'octubre de 1940, el govern de Vichy va suprimir la nacionalitat francesa als jueus d'Algèria (Algèria francesa) que l'havien obtinguda l'any 1870 amb el Decret Crémieux.

41. Ja el 26 de novembre de 1941, el comissari de policia de Cervera de la Marenda informà el general comandant de la XVI Regió Militar Francesa que els francesos evadits a Espanya es feien passar per canadencs, els que parlaven anglès per britànics, i que els estrangers que parlaven francès feien el mateix. LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 96. Després, aquest subterfugi es generalitzà i va permetre als refugiats d'acollir-se a aquests consolat.

aquí) són insignificants, tot i que s'esmenten llocs d'origen o de nacionalitat tan diferents com ara la Palestina britànica (13 casos), Egipte (7), colònies d'Holanda (illa de Curaçao, Índies holandeses / Java) o països d'Amèrica llatina (l'Uruguai, l'Argentina, el Brasil, Xile, Mèxic, Cuba). Pel que fa a les xifres donades per al Canadà (51 casos) o per als Estats Units (37), pensem que no són fiables a l'hora de mostrar l'autèntica nacionalitat dels interessats, per tal com eren països (semblantment al cas de la Gran Bretanya) evocats pels fugitius que havien destruït la seva documentació.⁴²

4.3. Aspectes sociològics (origen, famílies, repartició d'homes i dones...)

Pel que fa al gènere i l'edat dels detinguts (base: llista sencera), els homes (72,2 %) dominen clarament en comparació amb les dones (18,96 %) i els nens i menors d'edat (8,8 %). El 25 % de la llista està comprès entre 18 i 30 anys (i sobretot entre 18 i 25). El nen més petit tenia 21 mesos i l'adult més gran, 72 anys.

D'altra banda, unes 451 persones (o sigui, un 45 % de la llista dels 1 000 noms) van passar la frontera en família amb la repartició següent:

58 casos de parelles soles (home i dona)
36 casos de parelles amb infants
34 casos de germans i germanes
22 casos de famílies ampliades (oncles, avis, pares, infants...)
15 casos de mares amb infants
8 casos de pares amb infants
4 casos de nens sols

Aquest quadre general familiar no ha d'amagar que més de la meitat dels fugitius detinguts eren persones individuals, homes més aviat joves. Aquestes dades (corroborades per Calvet),⁴³ que es vinculen amb el 72 % d'homes (res-

42. Determinats fugitius que es trobaven en aquest cas acabaven donant la seva autèntica nacionalitat a l'hora de presentar-se al consolat que els havia d'estendre els passaports.

43. Una taula comparativa dels homes i dones detinguts a Sort i a Figueres entre 1940 i 1945 (sense, però, especificar si són jueus o no) dona les xifres següents: a Sort, 2 502 homes detinguts per 158 dones, i a Figueres, 3 639 homes per 241 dones. Vegeu CALVET, *Les muntanyes de la llibertat*, p. 109.

pecte a les dones i als menors) i amb l'edat generalment jove dels interessats, ens porten a plantejar el perquè de tanta diferència entre homes i dones i a demanar-nos quina sort van tenir les dones jueves que no pogueren escapar-se cap a Espanya.

5. Uns quants casos particulars⁴⁴

Tot i el protocol general i oficial d'acolliment i de tractament dels refugiats descrit en les pàgines anteriors, els arxius desvelen una altra cara de l'actitud de les autoritats espanyoles, en particular de la policia fronterera, ja que s'hi palesa força informació sobre els aspectes humans —i inhumans— de les odisses pel Pirineu, i també sobre una multitud de fets (positius o no) lligats a aquesta situació de pas clandestí i d'urgència.

5.1. *Víctimes de la muntanya, dels guies i d'altres avatars*

L'adversitat es degué, per començar, a les difícils i molt arriscades condicions de la muntanya, entorn desconegut per a gairebé la totalitat dels fugitius i especialment hostil durant els mesos d'hivern.⁴⁵ Però, igualment, es degué a la misèria humana de certs guies que només veien en l'angoixa dels fugitius un mannà per a enriquir-se, fos quin fos el mitjà per aconseguir-ho.

Els assassinats foren molt escassos, llevat del cas de la parella formada per Georges i Ida Allerhand, probablement assassinada per guies delinqüents a la regió d'Ussat.⁴⁶ Ara bé, en els nostres arxius sovintegen els casos de robatoris. Fou el cas de la família Gertner.⁴⁷ També Jean Winter i el seu fill Frederic,⁴⁸ després d'haver estat conduïts el 21 de novembre de 1943 cap a la frontera per un guia francès, van ser atracats poc després per una banda de cinc homes presumptament còmplices del guia («un tal M. Pol») i que els robaren tot el

44. Il·lustrem aquí el nostre propòsit amb uns quants exemples, ben pocs, això sí, en comparació amb la multitud de casos a vegades similars que vam trobar en els expedients.

45. Larrieu esmenta el cas de dos nois jueus víctimes d'accident en el massís del Canigó, un dels quals hi va perdre la vida (LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 97).

46. CALVET, *Huyendo del Holocausto*, p. 121.

47. AHG/GCG/EF, 1942 266 275. Vegeu PLANAS, «Shaya Gertner», sobre aquest cas.

48. AHG/GCG/EF, 1943 270 350.

que portaven. Hi va haver fugitius especialment dissortats, ja que, a més d'haver pagat unes quantitats exorbitants al seu guia, patiren les exaccions de delinqüents ben organitzats i en contacte amb qui els guiava: així, arrestats a Camprodon el 9 de desembre de 1942, els belgues Robert Smet⁴⁹ i Arthur Ancel⁵⁰ denunciaren haver pagat 25 000 francs a un guia que els conduí de Perpinyà a Prats de Molló i haver estat atracats entre Prats i la frontera «por 3 individuos con pistolas que los roban todos los objetos de valor». Sense ser víctimes de tal violència, molts fugitius hagueren de pagar molt cars els guies. El gener de 1943, el turc de nacionalitat peruana Léon Yaeche, secretari particular del cònsol del Perú a Marsella, detingut per pas clandestí, fou posat en llibertat: prèviament denuncià falsificadors de passaports que cobraven sumes altíssimes.⁵¹ També es donen casos de persones, parelles o fins i tot famílies abandonades en plena muntanya pels seus guies. I d'altres de denunciades a la milícia francesa pels mateixos guies.⁵²

La muntanya mateixa exigí el seu tribut als fugitius: hi ha diversos casos de persones que foren interceptades per la Guàrdia Civil en un estat de greu esgotament físic: el 26 de desembre de 1942, el «palestinià» Jacques Linder Yzackson,⁵³ de 32 anys, fou detingut amb els peus amb problemes de congelació; i no es compten els casos de malalts ingressats a l'hospital de Girona. Com a exponent extrem del caràcter implacable d'aquelles odissees en ple hivern, hi ha el cas de dos francesos, el metge de 42 anys Vital Dreyfus⁵⁴ i el jove Marcel Laubert,⁵⁵ de 18 anys, trobats morts de fred a Planoles el 20 de febrer de 1943, la defunció dels quals s'havia produït uns dos mesos abans.

49. AHG/GCG/EF, 1943 270 351.

50. Ídem.

51. «Entre ellas, un abogado llamado Sampedro [a Marsella], de nacionalidad española, que, en combinación con otras personas próximas [sic] a la frontera hace pasar clandestinamente ésta a los súbditos extranjeros provistos de antemano de dichos documentos falsos. Cobrándoles cantidades superiores a los ochenta mil francos encargándose posteriormente otro abogado de Barcelona de arreglarles la documentación para permanecer en España.» AHG/GCG/EF, 1943 324 006.

52. EYCHENNE, *Les Pyrénées de la liberté*, i BELOT, *Aux frontières de la liberté*, dediquen capítols sencers a les actuacions delictives de certs guies de muntanya.

53. AHG/GCG/EF, 1943 271 371.

54. AHG/GCG/EF, 1943 307 050.

55. Ídem.

5.2. *Víctimes de la policia i de les ordres ministerials*

Molts dels fugitius interceptats en territori espanyol no hi van poder transitar tal com s'esperaven. Uns quants van ser retornats *manu militari* a la gendarmeria francesa:⁵⁶ tal fou el cas, el 16 de novembre de 1942, de Marcel Goldstein, Raymond Weill i el «palestiniano» Aftalion Benzion, que foren conduïts a la frontera i lliurats a la comissaria de policia de la Guingueta d'Ix. Un mes després, la policia de Puigcerdà lliurà a la comissaria de policia francesa de la Guingueta un grup format pels germans Charles i Henri Korb⁵⁷ (36 i 26 anys), i els tres joves germans alsacians de cognom Herez:⁵⁸ Régine, de 19 anys; Bella, de 13 anys, i Marcel, de 6 anys. D'altres són senzillament obligats a tornar a passar la frontera: durant el mes de desembre del 1942 s'assenyalen molts casos de rebuig des de Puigcerdà; així s'esdevé també el 7 de novembre de 1942, amb un grup de sis persones, totes interceptades a Espolla: el rus blanc Abraham Kaplan,⁵⁹ de 47 anys; el jove «judí» Edgard Kalin,⁶⁰ de 20 anys; Martin Woicinski,⁶¹ de 29 anys i «de raza judía»; la parella holandesa Max i Rosa Slap,⁶² i el belga de 50 anys Adolphe Polak,⁶³ el qual serà detingut novament a Puigcerdà una setmana més tard i finalment deixat en llibertat.⁶⁴ Pocs dies després, la família britànica Ernest i Grethe-Irene Eppendhal⁶⁵ (els pares i els tres fills de 13, 7 i 1 anys) corren la mateixa sort. A la frontera del Pertús, el 28 de desembre de 1942, la jove parella formada per Lucien i Irène Rostoker,⁶⁶ així com el francès d'Algèria Emile Bensimon,⁶⁷ són forçats a tor-

56. Mesura presa en el marc d'un acord francoespanyol del 1941 segons el qual «tot estranger que entri de manera irregular en algun dels dos països i sigui descobert en una zona a cinc quilòmetres de la frontera pugui ser lliurat a les autoritats del país d'on provenia», CALVET, *Les muntanyes de la llibertat*, p. 64.

57. AHG/GCG/EF, 1943 271 367.

58. AHG/GCG/EF, 1943 317 008.

59. AHG/GCG/EF, 1943 271 366.

60. Ídem.

61. Ídem.

62. Ídem.

63. Ídem.

64. Ídem.

65. AHG/GCG/EF, 1943 316 049.

66. AHG/GCG/EF, 1943 298 017.

67. Ídem.

nar a passar la frontera. Quina fou la sort de tots aquells qui no gosaren provar novament de passar la frontera?

També es donen diversos casos d'expulsats d'Espanya amb prohibició de tornar-hi: una ordre estesa el 5 d'octubre de 1943 pel governador civil de Girona a tots els passos fronterers de la província prohibeix l'entrada a Espanya a l'hongarès de 33 anys Paul Benko.⁶⁸ De fet, es donen força casos d'expulsió, amb una ordre reiterada l'any 1944 de prohibició d'entrada: així succeí el dia 3 de febrer de 1944 per al turc Joseph Palomo Sague,⁶⁹ el 5 de febrer per a Jacobo Benfraïm i Frida Gelbart Bereg,⁷⁰ per a l'alemany Max Gutchein⁷¹ i el seu pare Jacobo,⁷² polonès de 52 anys, etc.

Esmentem ara les prohibicions d'entrada d'aquells qui ja havien estat expulsats una vegada o més, i el nom dels quals quedava fixat en els arxius: fou el cas, l'1 d'agost de 1941, de Messod Bendrao,⁷³ o el 18 de maig de 1942, dels búlgars Poppoff i Stiynoff,⁷⁴ quant a l'advocat francès de 41 anys Joseph Azancot,⁷⁵ va ser objecte de diverses ordres de prohibició d'entrada «aun cuando su documentación esté en regla»: el 7 d'abril de 1943, el 25 de juliol de 1943 i, curiosament, el 10 de novembre de 1952. Prohibicions d'entrada que encara l'any 1945 trobem esteses, per exemple, al sefardita turc Albert Amram Melik,⁷⁶ al comerciant francès Salomon Schwartz,⁷⁷ al suís Max Acachenman⁷⁸ i a Erika Grinwalds,⁷⁹ etc. També es donen casos de prohibició d'entrada seguida més tard d'una autorització per a entrar a Espanya: així s'esdevé amb Harold Moyano Kermans.⁸⁰

Més curioses són les ordres de cerca i detenció, algunes sense cap motiu aparent, com fou el cas, el 12 de setembre de 1941, de l'hongarès Béla

68. AHG/GCG/EF, 1943 302 033.

69. AHG/GCG/EF, 1943 321 045.

70. AHG/GCG/EF, 1943 321 044.

71. AHG/GCG/EF, 1943 322 004.

72. AHG/GCG/EF, 1943 322 005.

73. AHG/GCG/EF, 1943 310 026.

74. AHG/GCG/EF, 1943 305 030.

75. AHG/GCG/EF, 1943 311 005.

76. AHG/GCG/EF, 1945 377 008.

77. AHG/GCG/EF, 1943 294 021.

78. AHG/GCG/EF, 1945 377 034.

79. AHG/GCG/EF, 1945 377 044.

80. AHG/GCG/EF, 1943 302 039.

Hirschberger⁸¹ i de la polonesa Régine Fredmann,⁸² i l'11 de maig de 1942 del químic alemany de 42 anys Adolf Bauer⁸³ i d'Anna Beerman,⁸⁴ de 58 anys. N'hi hagué d'altres amb motius assenyalats: així, per a John William Freeman,⁸⁵ buscat «por investigación criminal» l'octubre del 1942, o bé per a la parella americana William i Elsy Schentron,⁸⁶ evadits de la residència. Hi ha algun cas més complicat, com el d'un jueu austríac de 44 anys entrat a la presó de Figueres el 26 de febrer de 1943, que és buscat per les autoritats alemanyes sota el nom de Jean Redl⁸⁷ i alhora reclamat per Samuel Sequerra del Joint sota el nom de Johan Redk. Trobem també casos de jueus deixats en residència vigilada, però reintegrats ulteriorment a la presó «por mala conducta»: fou el cas, el març del 1943, dels francesos Joseph Sarton⁸⁸ i Egon Salomon⁸⁹ («elementos que perturban el orden de la residencia») o bé del també jove francès Marceau Scheitelek⁹⁰ «por tentativa de evasión del balneario de Caldes de Malavella»; després d'això, aquest noi sol·licità per escrit poder tornar a França. Un altre cas digne d'esment és el del jove alemany Eugen Scheinert,⁹¹ buscat el mes de setembre de 1940 pel consolat d'Alemanya a Barcelona amb ordre d'arrest: havia de ser conduït a la ciutat comtal per a ser entregat a les autoritats alemanyes, però es va escapar el 24 de setembre i no va poder ser lliurat als alemanys.

Finalment, destaquem els casos desafortunats dels jueus que, amb tota confiança i contents d'haver aconseguit passar la frontera, es declararen voluntàriament a la policia espanyola per tal d'obtenir el visat d'entrada en aquest país, però que foren detinguts:⁹² fou el cas, el 14 de gener de 1943, de la parella francesa Robert i Sylvie Smak,⁹³ que es presentà a la policia de Ma-

81. AHG/GCG/EF, 1943 308 036.

82. Ídem.

83. AHG/GCG/EF, 1943 315 038.

84. Ídem.

85. AHG/GCG/EF, 1943 311 038.

86. AHG/GCG/EF, 1943 316 039.

87. AHG/GCG/EF, 1943 298 045.

88. AHG/GCG/EF, 1943 315 049.

89. Ídem.

90. Ídem.

91. AHG/GCG/EF, 1943 316 037.

92. Aquest cas també és evocat per SALA, *La penúltima frontera*, p. 67.

93. AHG/GCG/EF, 1943 272 394.

çanet, i, l'endemà, del turc Giumtov Pardo,⁹⁴ que per la mateixa raó fou empresonat a Figueres. També succeí això a la mateixa època (19 de gener de 1943) a la família francesa Louis i Héléne Lehman,⁹⁵ que s'havia presentat (amb els seus tres infants) a la Guàrdia Civil de Tortellà, i, el 27 d'abril del mateix any, als joves Robert Marx Frantz,⁹⁶ de 21 anys, i Etienne Grimaud Koch,⁹⁷ de 17 anys, presentats voluntàriament a la duana del Pertús i detinguts a l'acte. I tanquem aquí aquest apartat, amb aquest recull d'exemples, ben pocs, per cert, ja que en realitat les víctimes del zel de la policia varen ser desenes i desenes.

5.3. *Espavilar-se sols*

No s'ha de pensar, però, que els fugitius interceptats es deixessin arrestar o empresonar sense reaccionar. Molts recorrien a subterfugis o a ajudes exteriors per intentar sortir de la incòmoda situació en què es trobaven. Hem tingut coneixement de dues (o potser tres) tècniques principals: confondre les autoritats amb dades identitàries falses; buscar garanties fent-se avalar per coneguts a Barcelona o a Madrid, i una tercera via per sortir del mal pas, mai demostrada en els nostres arxius, però suposada, degué ser el suborn dels funcionaris i dels metges.⁹⁸

5.3.1. Dades identitàries falses

En els Expedients de frontera solen constar només els relats de detenció i fitxes d'interrogatoris de la Guàrdia Civil; l'estat civil i altres dades civils dels detinguts hi són bastant succintes (nom i cognom, edat, origen, ofici, nom del pare i de la mare), i rarament s'hi fa constar la religió.⁹⁹ De tota manera, cada fugitiu deia el que volia. N'hi havia que ja venien amb falsos passaports pro-

94. Ídem.

95. AHG/GCG/EF, 1943 274 438.

96. AHG/GCG/EF, 1943 287 024.

97. Ídem.

98. SALA, *La penúltima frontera*, p. 67, evoca el suborn de la Guàrdia Civil a la muntanya.

99. Contràriament a les fitxes de la presó de Figueres, les quals no consten en els expedients de l'AHG.

veïts per xarxes d'evasió o per guies; d'altres —indocumentats— donaven unes dades identitàries fictícies, i d'altres encara n'hi havia —amb documentació o sense— que declaraven la seva autèntica identitat. A primera vista ens és difícil detectar el que era cert o fals, però, comparant els documents de cada cas, es troben uns indicis reveladors. Sembla que eren principalment els homes joves els qui donaven alhora un nom fals i una nacionalitat falsa: nord-americana, canadenc o britànic, i que es feien passar per oficials o aviadors dels exèrcits aliats, o per soldats evadits dels camps de concentració alemanys; tal fou el cas de John Harry Landa,¹⁰⁰ disset anys resident a Bèlgica, que primer es declarà canadenc, després britànic, i finalment fou el consolat francès que li proporcionà documentació. Per cert, d'aquest perfil hi hagué molts fugitius autènticament oficials britànics o nord-americans que volien anar a l'Àfrica del nord, i d'altres d'evadits dels camps alemanys, però és més que probable que molts joves fugitius jueus que passaven sols o amb companys de fugida indocumentats s'hi colessin per a poder adreçar-se a aquests consolats i obtenir la documentació que els permetés d'anar a Amèrica.¹⁰¹ Davant d'alguns (escassos) refusos d'aquests consolats, els fugitius s'adreçaven al seu consolat d'origen i revelaven així la seva autèntica identitat. Fou el cas del polonès Piotr Nichols,¹⁰² que intentà fer-se passar per Peter Stanford o Sanfordi, davant de la negativa del viceconsolat britànic de Girona, obtingué l'ajuda de la Creu Roja polonesa amb el seu veritable nom. També hi hagué casos més anecdòtics de doble nom, com el ja evocat Jean Red / Johan Redk¹⁰³ (austríac, 44 anys, mecànic), reclamat per la policia del consolat general d'Alemanya a Barcelona (que el volia repatriar a Alemanya) i per Sequerra del Joint (que el volia salvar i enviar als Estats Units). Hi hagué aquest cas de triple nom: John O'Lery / O'Levy / Levy, metrallador d'aviació procedent de Nova York, però de nacionalitat francesa, catòlic i de pares Auguste i Hélène/Elena.¹⁰⁴ Globalment, però, no hem intuït gaires canvis de noms.¹⁰⁵ Al contrari, fa l'efecte que

100. AHG/GCG/EF, 1943 274 448.

101. El cas resulta dubtós quan un detingut es declara nord-americà i els noms són ben francesos. Per exemple, un tal Marcel Wortmann, de San Francisco, i de pares Louis i Emma; o l'anglès Richard Singer, de pares Armand i Madeleine.

102. AHG/GCG/EF, 1943 310 044 i 1943 310 039. En el primer expedient apareix com a Stanford, i en el segon, com a Sanford.

103. AHG/GCG/EF, 1943 298 045.

104. AHG/GCG/EF, 1943 275 451.

105. Més en general, el problema dels noms va lligat a ortografies varies segons els funcio-

els jueus, en general, declaraven la seva autèntica identitat, sobretot aquells que arribaven en parelles o en família.

Pel que fa a la *falsificació d'edat*, també hem intuït casos força probables, ja que molts nois declaraven tenir 17 anys, sens dubte per no entrar en la categoria dels útils per a l'exèrcit, ja que hi havia l'ordre de detenir els estrangers dels països bel·ligerants d'entre 18 i 40 anys i enviar-los al camp de Miranda de Ebro.

Els casos de *falsificació religiosa* són escassos, però hem trobat alguns detinguts declarats com a CAR («católico, apostólico y romano»), catòlics, batejats o posseïdors de la famosa fe de baptisme que s'exigia a Espanya: així, els ja esmentats Jean Winter i el seu fill Frederic,¹⁰⁶ «de raza judía pero católicos», detinguts el 21 de novembre de 1942; la jove Nina Mitrani,¹⁰⁷ o la parella Raoul i Marthe Chiche,¹⁰⁸ que diuen que són de religió CAR. Hem trobat igualment casos de benedictins, agustins, etc., dubtosos,¹⁰⁹ amb certificats es-tesos amb condescendència pel bisbat o pels monestirs, l'ajuda dels quals als jueus també és notòria.¹¹⁰

5.3.2. Certificats mèdics dubtosos

Els certificats mèdics són nombrosos: els uns, irrefutables (casos de dones embarassades, persones grans esgotades o d'altres amb patologies que necessi-

naris autors dels documents, però no forçosament a la voluntat de falsejar la pròpia identitat.

106. AHG/GCG/EF, 1943 270 350.

107. AHG/GCG/EF, 1943 278 520. Nina Mitrani, nascuda Birnbaum (declarada com a CAR en la fitxa de la presó de Figueres), era jueva, i futura membre de la Comunitat Israelita de Barcelona (CIB). Ella mateixa explica la seva fugida pel Pirineu i el seu arrest, en el marc del programa d'història oral de la CIB al principi dels anys noranta; vegeu BERTHELOT, *Memorias judías*, p. 449-451.

108. AHG/GCG/EF, 1943 288 012.

109. AHG/GCG/EF, 1943 270 347 i 1943 270 375.

110. Als Pirineus Orientals (França) se sap que l'Església i molts sacerdots implicats en la Resistència ajudaren els jueus. El 14 de setembre de 1942, el rabí Mordoch de Perpinyà escriu al bisbe d'Elna i de Perpinyà, monsenyor Bernard, per agrair-li tota la seva acció en benefici dels jueus, i més personalment d'haver-lo amagat per tal que no l'internessin a Ribesaltes. Feia poc que havien començat les deportacions dels jueus de Ribesaltes cap a Alemanya, via el camp de Drancy (LARRIEU, *Vichy, l'occupation nazie*, p. 124 i 133). L'israelià Haïm Avni també menciona l'ajuda del convent dels caputxins de Marsella, on, de diverses maneres, els frares ajudaven els jueus a fugir a Suïssa i a Espanya (AVNI, *España, Franco y los judíos*, p. 94).

ten intervencions). Però també es troben molts i molts casos d'homes joves detinguts posseïdors de certificats mèdics dubtosos, que fan pensar en possibles suborns. Un cas especialment curiós és el del ja mencionat Piotr Nichols, àlies Peter Sanford —ja que és la mateixa persona—, que el mateix dia 18 de maig de 1943 obté del seu metge (Manuel Alegre Paraiso, metge oficial de la presó provincial de Girona) dos certificats d'inutilitat sota els dos noms diferents i al·legant dues patologies diferents: el certificat estès a nom de Peter Sanford declara una lesió del tendó cubital de la mà dreta, i el que és estès a nom de Piotr/Peter Nichols al·lega una «antigua úlcera de estómagu reactivada en la actualidad».¹¹¹ Un altre detingut, el canadenc Jack Cherry,¹¹² certifica que té tuberculosi, per la qual cosa l'alliberen per temor d'un contagi. A aquests suborns possibles, però mai demostrats, dels metges, s'hi afegeix també la possibilitat de suborn de la policia, però tampoc no se'n té constància.

5.4. *Cerca d'ajudes exteriors: avals i garanties*

Foren habituals els casos de detinguts que buscaven coneguts —o coneguts de coneguts— a Espanya que, mitjançant una carta de garantia dirigida al governador de la província de Girona, acreditessin la seva moralitat i honestat amb vista a fer-se alliberar o a fer-se ajudar materialment (fent-se allotjar, per exemple) mentre esperaven la documentació que els permetés abandonar Espanya. Però el tràmit de la garantia presentada per una persona coneguda o de confiança no era tan senzill, ja que el mateix avalador també s'havia de fer avalar prèviament per una autoritat franquista o un simpatitzant del règim, habitualment un càrrec de FET y de las JONS. En els arxius hem detectat tres vies possibles per a trobar avaladors: en primer lloc, la via professional, ja que molts jueus exercien una activitat comercial o científica internacional amb contactes a Espanya i a Catalunya; també hi havia la via de la comunitat jueva, i finalment, la via de les xarxes socials, efectives sobretot entre la burgesia i l'alta societat.

Fer-se garantir per cases comercials o per comerciants autòctons podia ser una solució fiable i fàcil. Així és com en el dossier de l'enginyer francès, de

111. AHG/GCG/EF, 1943 310 044 i 1943 310 039. Vegeu la nota 102 sobre les formes Stanford i Sanford.

112. AHG/GCG/EF, 1943298045 i AHG/GCG/EF 1943 314 045.

46 anys, Alfred Lévy¹¹³ (detingut a Ripoll el 3 de desembre de 1942 amb tres jueus més) trobem una carta de José Morillo Doremus, director de la societat espanyola Fichet de «muebles, cerraduras e instalaciones bancarias» del carrer d'Alí Bei de Barcelona, en què certificava que A. Lévy era enginyer de la casa Fichet-París a la sucursal de Lió. Aquesta garantia li va permetre a ell i també a André Fried (50 anys), així com al jove Jean Nataf (17 anys), sortir de la presó i residir a l'hotel Gran Via de Girona en espera de la documentació per a sortir d'Espanya. Sigmund Herschman,¹¹⁴ de 56 anys, rendista i natural de Barra (Brasil), detingut al final del desembre del 1942, aconsegueix dues cartes de fiança per a ell, la seva esposa Gilberte i els seus dos fills: l'una (22 de gener de 1943) era de José Salviche, president del consell d'administració de la societat de cinema Cinemediterráneo, de Madrid, i l'altra (de la mateixa data), d'un tal José Santa Marina, «empleado», avalat, al seu torn, per un comissari de la policia del districte on vivia. L'enginyer polonès Wladek Rublew¹¹⁵ (detingut amb la seva família el 28 de desembre de 1942) obtingué dues cartes de garantia: l'una, curta, amb encapçalament de Minas de Arsénico, Estaña y Plomo, d'Ávila, escrita per Pedro Colomer de Pineda, que deia que estava «en posesión del Carnet de Militante de FET y de las JONS», i l'altra, més llarga, d'un comercial italià «ex-oficial de la Real Aviación Italiana e inscrito en la organización fascista OND de Trevi-Colonna de Roma», que, a més, s'oferia per a allotjar la família Rublew a Madrid mentre esperava la documentació per a abandonar Espanya.

La Comunitat Israelita de Barcelona també prestà una ajuda activa a través de l'actuació d'alguns dels seus membres molts compromesos, fins al punt que aleshores s'evocava el grup de jueus que ajudaven els refugiats com a «Pequeño Joint».¹¹⁶ En els Expedients de frontera apareix en diversos dossiers el nom del polonès Natalio Grun com a avalador de refugiats detinguts. Per exemple, s'oferix a acollir a casa seva «sus familiares primogénitos», la polonesa Nella Einheber, el seu espòs Jacques i llur filla Mireille, de 9 anys.¹¹⁷ Una altra família de la comunitat jueva, els Avimele, que viuen al 550 de l'«avenida del Generalísimo» (avui Diagonal), s'oferixen a tenir cura de la nena d'11 anys, Su-

113. AHG/GCG/EF, 1943 270 355 (doc. «Fronteras» 5 377).

114. AHG/GCG/EF, 1943 272 383.

115. AHG/GCG/EF, 1943 297 025.

116. Vegeu BERTHELOT, *Memorias judías*, p. 462-472.

117. AHG/GCG/EF, 1943 271 368 i 1943 272 398.

zanne, filla de la polonesa Fuma Polakiewich,¹¹⁸ detinguda a Espolla cap al 20 de novembre de 1942 i retinguda a l'hotel Victoria de Figueres.

Altres avaladors jueus, sense tenir forçosament lligams amb la comunitat organitzada, ajudaven també els refugiats: així, José Lewkowitz, de Barcelona, en dues cartes del 15 i del 16 de desembre de 1942, s'ofereix per a allotjar a casa seva la parella polonesa formada per Szaja i Hudes Jastarzec, de 51 i 47 anys, interceptats a mitjan desembre;¹¹⁹ Francis Rouge, de 21 anys, detingut a Breda el 22 de gener de 1943, fou avalat per Mordehay Jakin Benador, comerciant a Barcelona;¹²⁰ el jove francès de 22 anys Pierre Yeni (que ha presentat una partida de baptisme) es fa avalar per l'industrial barceloní Edgard Hassid,¹²¹ i a Madrid, Ana Moises Seidbon, comerciant, garanteix el comissionista de comerç francès Jacques Rubio.¹²²

Entre les classes altes també es poden palesar casos d'ajuda externa, sense haver, però, de recórrer a intermediaris, per importants que fossin, ja que les persones posseïdores d'un nom famós o d'un alt càrrec polític en el seu país s'adreçaven directament als dirigents franquistes: ja fos al governador civil de la província de Girona, a determinats ministres o al mateix Caudillo, com ho feu el ministre francès Félix Reibel¹²³ en una llarga carta ditiràmica. El baró Philippe de Rothschild, detingut a Besalú el 24 de desembre de 1942, va recórrer a l'ajuda de diversos amics seus a Madrid, i en particular al baró Hauzen, aleshores president de la Real Compañía Asturiana de Minas.¹²⁴

6. Conclusió

En les pàgines anteriors hem procurat reunir un nombre representatiu de casos concrets de fugitius jueus del nazisme, encaminats clandestinament cap a Espanya pel Pirineu català i detinguts per les autoritats franquistes, durant un dels períodes més durs de la dictadura espanyola i de la pressió-repressió alemanya a França (tardor 1942 - hivern 1942-1943). O sigui, una fotografia

118. AHG/GCG/EF, 1943 323 006.

119. AHG/GCG/EF, 1943 271 374.

120. AHG/GCG/EF, 1943 277 482.

121. AHG/GCG/EF, 1943 281 596.

122. AHG/GCG/EF, 1943 278 510.

123. AHG/GCG/EF, 1943 274 437.

124. Ídem. Vegeu el nostre article «Opposants et réfugiés du nazisme».

local i temporal ben delimitada. Igualment, s'han indicat les nombroses dificultats a què els fugitius van haver d'enfrontar-se per, finalment, i en la majoria dels casos, aconseguir la manera de sortir d'Espanya i d'Europa. D'aquesta visió alhora general i singular dels fets en destaquen tres aspectes:

— *El nombre de persones en aquella situació.* Tots els historiadors especialistes del tema¹²⁵ subratllen la immensa dificultat de calcular el nombre de refugiats que passaren per Espanya, sobretot pel que fa als jueus evadits de França (regularment o clandestina) i els que foren detinguts a Espanya. Entre les xifres avançades, Josep Calvet, en els seus estudis de 2008 i 2014, reprèn la xifra total ja avançada per R. Belot de 80 000 evadits, entre resistents francesos, militars aliats i jueus que haurien passat pel conjunt del Pirineu.¹²⁶ L'historiador israelià Haïm Avni calcula que uns 30 000 jueus es van salvar passant per Espanya durant la primera meitat de la Segona Guerra Mundial.¹²⁷ Ara, pel que fa als detinguts, Calvet estima que, en el període 1942-1944, «el nombre de jueus arrestats estaria entre els 10 000 i els 12 000». I també parla de 3 253 apàtrides i 1 509 palestins,¹²⁸ sense tenir en compte, però, els jueus que declararen una nacionalitat d'origen que no fos la palestina, o bé amb una nacionalitat adquirida (com els polonesos naturalitzats francesos o belgues), i sense poder comptar tampoc —és clar— els qui falsejaren la seva identitat. Per tant, encara caldrà esperar estudis aprofundits amb moltes fonts i dades creuades per a arribar a precisar xifres que s'acostin al que fou la realitat.

— *La variabilitat de la situació fronterera i política* (atès que l'època tractada fou especialment difícil). Tots els historiadors —Avni i Calvet amb ells— han subratllat també la inestabilitat de la política envers els refugiats que va imperar durant tota la Segona Guerra Mundial. Una inestabilitat i una versatilitat (a vegades d'un dia per l'altre) tant a França com a Espanya, i fins i tot a Portugal, degudes a la influència de la política d'Alemanya, que es van palesar en l'atorgament de visats i autoritzacions de pas o, al contrari, en restriccions, prohibicions i fins i tot reconducció a la frontera, o, més dràsticament, en el tancament de les fronteres. Tenint en compte tot això, s'entén millor per què

125. Els ja al·ludits Belot, Eychenne i Calvet, així com també l'israelià Haïm AVNI, *Espanya, Franco y los judíos*.

126. CALVET, *Les muntanyes de la llibertat*, p. 15.

127. AVNI, *Espanya, Franco y los judíos*, p. 89.

128. CALVET, *Les muntanyes de la llibertat*, p. 96 i 98.

l'única solució per a salvar la pròpia vida passava pel pas il·legal i clandestí dels Pirineus.

— *L'actitud de les autoritats franquistes*. Com acabem de dir, l'actitud de les autoritats franquistes va ser clarament ambivalent, ja que, d'una banda, van aplicar una política oficial de restricció o de prohibició d'entrar en territori espanyol per als fugitius que no tinguessin la documentació requerida, fins i tot amb rebuig o reconducció a França, i, d'altra banda, van acceptar els il·legals amb, això sí, la seva detenció provisional mentre esperaven obtenir passaports a través dels seus consolats respectius o per consolats i organismes condescendents. Aquella política s'aplicava *sense discriminació als jueus i als no-jueus*. Independentment d'actituds divergents segons els llocs, els moments o les diferents autoritats franquistes, Espanya no podia acollir —per determinades raons internes— l'allau de refugiats europeus que li venia a sobre, per la qual cosa es conformà a servir-los d'etapa provisional amb les limitacions administratives que patiren els interessats durant el procés —a vegades llarg— d'obtenció dels documents oficials que els permetessin abandonar la Península i Europa.

Bibliografia

- AVNI, Haïm. *España, Franco y los judíos*. Madrid: Altalena, 1982.
- BELOT, Robert. *Aux frontières de la liberté: Vichy, Madrid, Alger, Londres: S'évader de France sous l'occupation*. París: Fayard, 1998.
- BERTHELOT, Martine. «Estudi de la conversió dels jueus al catolicisme (Barcelona, 1846-1947)». *Tamid*, 9 (2013), p. 127-175.
- *Memorias judías (Barcelona 1914-1954): Historia oral de la Comunidad Israelita de Barcelona*. Barcelona: Riopiedras, 2001.
- «Opposants et réfugiés du nazisme arrêtés en Espagne (1942-1943) : trois noms célèbres». *Tamid*, 12 (2016-2017), p. 181-203.
- BOITEL, Anne. *Le camp de Rivesaltes 1941-1942: Du centre d'hébergement au «Drancy de la zone libre»*. Perpinyà: Presses Universitaires: Mare Nostrum, 2001.
- CALVET I BELLERA, Josep. «Des de l'Alt Empordà a la llibertat. El pas de refugiats estrangers durant els anys de la Segona Guerra Mundial». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 37 (2004), p. 151-185.
- *Huyendo del Holocausto: Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida*. Lleida: Milenio, 2014.

- CALVET I BELLERA, Josep. *Les muntanyes de la llibertat: El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona: L'Avenç, 2008.
- EYCHENNE, Emilienne. *Les portes de la liberté: Le franchissement clandestin de la frontière espagnole dans les Pyrénées-Orientales de 1939 à 1945*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, 1985.
- *Les Pyrénées de la liberté: Les évasions par l'Espagne 1939-1945*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, 1998. [1a edició 1983]
- KASPI, André. *Les Juifs pendant l'Occupation*. París: Du Seuil, 1991.
- KLARSFELD, Serge. *Le calendrier de la persécution des Juifs en France: 1940-1944*. París: Fayard, 2001.
- LARRIEU, Jean. *Vichy, l'occupation nazie et la résistance catalane. I. Chronologie des années noires*. Prada: Terra Nostra, 1994. (Revista Terra Nostra; 89-90)
- PLANAS, Sílvia. «Shaya Gertner o la legitimitat dels records: Viatge de retorn a Girona d'un jueu perseguit». *Revista de Girona*, núm. 266 (2011), p. 30-34.
- SALA ROSE, Rosa. *La penúltima frontera: Fugitivos del nazismo en España*. Barcelona: Papel de Liar: Península, 2011.